

Dr SAŠA BOŽOVIĆ

Beli zavoj oko ruke Vrhovnog komandanta — simbol humanosti naše borbe i revolucije

Bihać je pao. Iz bolnice u Mišljenovcu hitno sam pozvana da primim i organizujem partizansku bolnicu u Žegaru, mestu pokraj tek oslobođenog grada Bihaća, u kome će uskoro početi da se nižu najblistaviji događaji naše istorije. Već sam saznala da je borba za osvajanje ovog grada bila teška i da ima mnogo ranjenika.

Teško se rastajem od Like i Ličana koji su me prihvatili, zajedno sa ranjenicima, kao svoje najmilije i najbliže. Čestiti ljudi, a politički jaki. Svi su bili na okupu kad sam dolazila sa velikom kolonom ranjenika i bolesnika. Odbornici, AFŽ, omladina, pa i pioniri. Svi sa širokim zagrljajem i otvorenim srcem za one koje do danas nikad nisu ni videli. Ne mogu a da se bar malo ne vratim na Martin-Brod i prvi susret sa njima. Obavešteni da dolazimo izašli su pred nas da nas presretnu i dočekaju. A mi, umorni od dugog puta, nekako ćutljivi, grabimo dugom kolonom prema školi u Mišljenovcu u kojoj će biti bolnica. Tišinu naruši iznenadna devojačka pesma. Evo ih. Zašarenilo se polje od njihovih marama. Sve su nam bliže, a pesma sve čujnija. Naredim da se nosila spuste na zemlju i da zastanemo. Pritrčase devojke i sa suzama u očima grle ranjenike i ljube gips na ukočenim rukama i nogama. Iz zavežljaja vade vezene peškire spremene za svadbu i prebacuju ih preko ranjenika. Kite ih tek uzabranim poljskim mirisnim cvećem i daruju jabukama. Polazimo, a one grabe nosila da odmene već posustale borce, koji ih celog dana nose bez smene. Sreću zbog ovakvog susreta i naša razigrana srca poremeti ubrzo ono što dalje videsmo.

Paljevine na sve strane. Kuće pocrnele izgorele. Samo ostale zidine da štrče. Sagorela vrata i prozori ostavili su crne rupe pune one stravične praznine koja je zamenila topli dom, porodično ognjište i žagor čeljadi. Bar samo petao da zakukuriče, ili mačka da protrči pa bi mi bilo lakše. Vetar ponekad pirne, ali garež i paljevina nadvladaju ovaj široki prostor pun zelenila i omamnog poljskog mirisa. No, ipak, čovek je najjači. Pesma lepih, kršnih Ličanki i raskošna sreća na njihovom licu premašuju nevolje. Srećne su što daruju sebe onima kojima je još teže. Spontano se i meni ote pesma iz grla. Prihvatam dugi refren pesme. Tako sve do Mišljenovca. Ne napuštaju nas. I dalje su sa nama. Čak i noću dežuraju, da nam pomognu ako nešto zatreba. Zavoleli smo se. Postali smo prijatelji, pa i više od toga. Kako su samo ožalili i svečano sahranili neznanog Dalmatinca, koga izgubismo zbog tetanusa. Videla sam na njihovim licima iskreni bol za još nekolicinom ranjenika, koji svoje rane nisu preboleli. A svi su za njih nepoznati, iz raznih krajeva zemlje. Zašto o tome govorim? Zar je tada ma ko od nas i razmišljao odakle je koji drug?! Tu je. Postaje naš i ostaje naš.

Polazim za Bihać. Ostavljam svoju prelepu bolnicu i ljude koji su mi se u najdublji deo srca uvukli. Svi su se okupili. Došli da isprate doktora. Njihovog. Narodnog. Pozdravljamo se. Između njih se izdvoji Anica Karanović i pope na gornju stepenicu ispred bolničkog ulaza. U rukama drži veliki, beli, vezeni peškir. Na njemu pogača, na pogači nova crvena lička kapa sa dugom crnom kićankom, a na kapi rumena jabuka. Otpoče žena — seljanka da govori. Nižu se reči tople, ljudske. Otkud takva rečitost ovoj nepismenoj ženi? Grudi mi uzdrhtaše pred rečima koje se nižu i grade najtopliju i najlepšu pesmu. Moram dalje, a žao mi je otići i rastati se od ovog sveta koji me je svojom ljudskošću opčinio.

Žegar. Ranjenik do ranjenika. Ne mogu ih prebrojati. Trebalo mi je nekoliko dana da ih sve obuhvatim i upamtim. Skoro sve sami Krajišnici. Kršni, snažni. Kako je lep i junačan taj narod Krajine! Hrabrost je kad čovek peva dok mu se rane seku i obrađuju, a graške znoja od bola kvase čelo. Takve sam ih upoznala. Ulivali su mi strahopoštovanje. Kad smo polazili za Srbiju 1944, i kada sam saznala da su nam Krajišnici sa boka, više nisam brinula o sigurnosti sa te strane. Znala sam: tu neprijatelj probiti neće.

Kraj 1942. godine u Bihaću donosi niz velikih događaja. Ivan Milutinović često obilazi naše ranjenike. Jednog jutra dojahao i reče: »Požuri, završi posao i dođi u Bihać da prisustvuješ događajima od velikog značaja za dalji tok naše borbe. Mlađa si od mene,

pa ako preživiš da o tome pričaš». Poslušah ga. Evo me u Bihaću. Grad vri. Zapažam narodne nošnje iz raznih krajeva. Nepoznata lica, a bliska. Čim stanemo jedno do drugog počne razgovor, kao da se znamo već dugo. Malo komešanje i spontano se pravi prolaz. Nailazi Tito i naši istaknuti drugovi. Meni se pogled zadrža na Titu. Hitar kao i uvek. Diskretno se osmehuje i otpozdravlja narodu. Dr Ribar, Veselin Masleša, dr Sima Milošević... sve dragi, meni i nama već znani, bliski drugovi. Za mene je bio najveći događaj to što ih vidim. Tek mnogo kasnije u potpunosti sam shvatila značaj AVNOJ-a i donesenih odluka. Tada su mi i navedene reči Ivana Milutinovića postale jasnije i bliže.

Rat ne bi bio rat, kad bi nas neprijatelj ostavio dugo na miru. Počinje četvrta ofanziva. Bolnica iz Žegara mora dalje preko Like ka Neretvi. Zima. Drvo puca. Drenovača gorom zakrčena, a snegom i ledom zatrpana. Ko će to i kako savladati?! Pa ipak, mora se preći, mora se ići napred. Nosila za nosilima u dugoj koloni. Kraja nema. Nosioc promrzli, umorni i gladni. Nigde se ne zastaje ni gutljaj vode da se popije. A i ako se zastane, onda se neka polomljena nosila ispod ranjenika na brzinu opravljaju i spremaju za dalje, još mučnije putovanje. Noge nam se lepe za ledenu stazu. Vilice sleđene. Jezik ohladnio i zadebljao. Govorimo malo, samo kad se mora, a i tada nekako zadebljalo, nespreno i teško razumljivo. Ostale su nam razumljive samo goleme muke, koje nas vezuju. Nosioc posrću. Nemaju smenu. Mnogi od njih već gore u vatri. Tifus se budi i stravično preti. A odozgo tuku avionske bombe i mitraljeski rafali. I iz šume pucaju. Nemci snažno nadiru. Vode se ogorčene borbe na sve strane. Tu je negde u našoj blizini Vlado Četković. Rve se junčki sa veoma naoružanom nemačkom vojskom. Brani nas, da se izvučemo iz pakla. Pitam se, ima li još koja nevolja da se sruči na nas? Ima, ima. Evo je. Tek što smo prošli Drenovaču, a iz šume pokulja narod. Zbeg. Kordunaši, Banijci i gornji Ličani. Uglavnom žene s puno dece i po koji starac. Na njima zavežljaji, ćilimi, torbice, kolvke. Pogrbljeni, jedva vuku ono što im je od doma ostalo. Drugo je sve izgorelo i u pepeo se pretvorilo. Muče se, gaze, prte sneg, padaju, dižu se i — ćute. Zašto ćute? Zašto ne kukaju? Lakše bi mi sve drugo bilo od ove njihove neme tišine, pune jada, bola i preživljenog zla. Kuda narode moj mili? Kuda? — U neizvesnost. Jedino što imaju to je njihova vojska. Narodna. Partizanska. I evo ih. Pomešasmo se. Bez ičije naredbe. Bez ikakve direktive. I od tada, pa sve do pete ofanzive ne razdvajaju se. Žene prihvataju nosila. Same smenjuju premorene partizane. Bar malo. Bar samo korak-dva. Sve to gledam i razmišljam. Zbegu je teže nama. Mi

imamo organizaciju, komesare, komandante, sanitet, intendante. Istina hrane nema, ali znamo da ima neko ko brine o tome. A ovaj narod? Ide, ide... Zgrčio se uz nas, sjedinio se sa nama i još jedino nama veruje.

Neretva. Dugo čekamo na prelaz. Teško je to iščekivati na mestu dok nevreme tuče. Susnežica, ledena kiša, vetar koji zasvira oko ušiju i zaledi ih. Pa ipak primičemo se, lagano, korak po korak. Čini mi se dugo, beskonačno dugo.

Most uzak. Prelazi se samo jednom kolonom. Magla obavila sve. Gusta, kao testo. Vlaži nam odeću, kosu, lice, kožu i dušu nam vlaži. A hladnoća uz to para noć. Evo, gazim most koji se ljulja i podrhtava. Idem koji korak napred, a onda zastajem na vrlo kritičnom mestu. Sačekujem nosila i pridržavam rukom gurajući ih na onu drugu malo sigurniju stranu. Nosioc ne vide kud gaze. Mračno je, a strahovito klizavo. Nailaze i ranjenici na konjima, a sa njima i nove muke i iskušenja. Konji mile kao po staklu. Svaki čas se klizaju. Zaškripe i zakloparaju kopita, a ponor koji vri čeka zlosutno da naplati svaku našu nesmotrenost. Kako je jeziv taj huk Neretve, to njeno mumlanje, brundanje, podivljalogost i pomama. Srce mi se stislo negde duboko uz kičmu, pa mu otkucaje čujem kako bubnjaju čak u potiljku. Strah. Strah od pomame koja vreba pod nama, strah od mosta koji se ljulja i škripi pod nogama. Hoće li izdržati i održati nas do kraja? Kad iz Neretve zakovitla talas i grune u obalu, pa se povрати natrag, most se sav uzbuni i zatreperi, zaškripi, a smrt nam se približi da ugrabi što se ugrabiti može. Tako cele noći. U zoru sam bila sa druge strane mosta. Neretva je ostala. Osetila sam olakšanje, činilo mi se da su sve nesreće ovog sveta prošle.

Ugledah Prenj. Zabelio se pod debelim pokrivačem snega. Duga kolona zbega otegla se, pa lagano vijuga kao crna preduga zmija. Da, baš crna. Pomamna Neretva dizala je oblake kapljica i natapala svaki deo odeće koja je dobila jednu jedinu boju — crnu, zlosutnu. Dugo mi pogled ostaje gore uz njih. Vijuga crna nit tiho, lagano, umorno. Samo se ponegde nekolicine izdvoje malo u stranu da pokopaju onog koji je posustao. Kad završe posao vraćaju se u kolonu koja ne zastaje, pa mirno nastavljaju put. Neće potrajati dugo, a to će se ponoviti. Čas dalje, čas... Uvek nemo i ćutke. Oh, to ćutanje, ta nemost! Progovorite! Jaučite mili moji! Psujte! Protestujte! Samo nemojte ćutati! Prekida me poziv moje bolničarke Milke. Poziv više liči na krik: »doktorka«! Potrčah prema njoj. Na nosilima ranjenik sa belim zavojem oko glave i ukočenim pogle-

dom, kao da se čudi brojnim avionima gore, iznad njega i njihovom prodornom zavijanju. Uхватim mu opuštenu ruku. Osetih onu hladnoću koju ima telo koje je već duže vremena odvojeno od života. Ta hladnoća uvek me neprijatno prožme. Siromah. Banijski ga noćas nosili preko mosta. Sebe su svakog trena izlagali pogibiji da spasu svog ranjenog druga. Nisu znali da njega odavno ne uzrujava ni ljuštenje mosta, ni otvorena čeljust vodene aždaje, koja čeka odozdo i vreba. Ne, on je odavno bio miran. Za nama je most prošla i jedna izuzetna kolona ranjenika pred kojom uvek zastanem i čekam da prođe. Tada me obuzme ljubav, poštovanje i rešpekt prema njima. Preživeli su onaj poslednji korak do smrti, pre nego su dozvolili da im se noga amputira. Svi mladi, vedri. Hrabro nose svoju nevolju. Vidim na izrazu njihovog lica da su uvereni da ih drugovi nikada neće ostaviti. Među njima i mlada lepotica Ranka. Valovite plave kose lepršaju i miluju njeno izvanredno lepo izvajano lice. Priroda joj darovala i divan srebrnast, mio glas, pa kad zapeva vrati nas u nešto lepo što je daleko od ratnih surovosti. Zastadoše. Ne silazeći sa konja dogovaraju se — održavaju sastanak. Stalne eksplozije uznemiravaju im konje koji se štrecaju, klate glavama da se izvuku iz zapletenih kaiševa i oslobode dizgina, te da se daju u beg, daleko od ovog pakla. Ali jahači ih drže vešto, mada je jedna strana konjskih sapi prazna. Na toj strani su priljubljene i pričvršćene štake. Posle ovog kraćeg dogovora doneli su odluku da ustupe konje težim ranjenicima, a oni da nastave peške. Štake su im jedina pomoć. Jedan za drugim, i već je formirana nova kolona i nastavljaju put. Put strm, kamenit, neravan. Uz to, sneg, vlaga. Lupkaju štake, odmiče kolona. Zaori se pesma. Rankin zvonki, mio glas se razleže, a ostali prihvatiše. Nadjačaše lupkanje štaka. Gde si, Hitleru, da vidiš snagu onih koje nikada pobediti nećeš! Pred nama se isprečio Prenj. Penjemo se. Klizamo. Padamo. Pužemo. Jedva napravimo koji korak gore, pa se survavamo natrag odakle smo i pošli. A nosila? I danas kad pomislim na Prenj pred očima mi iskrсну borci koji pužu i nose, vuku nosila. Ne može se hodajući. Previše je strmo i ma kako bio uvezan, ranjenik se svuče i pada naniže. Borci tada čine nemoguće. Onaj prednji legne i na grudima osloni gornje krajeve nosila, a laktovima i petama odupire se o zemlju i pomaže se da uzmakne koju stopu napred. A onaj zadnji čučajući ili klečeći na ramenima drži zadnje krajeve nosila, a rukama i kolenima se sulja i vuče gore, prema prostoru koji obećava manje muka. Nosioći ranjenika uglavnom Banijski, koji su dođeljeni bolnici radi zaštite i pomoći i da bi malo predahnuli od višenedeljnih neprestanih borbi, tako reći, prsa u prsa. Iscrpljeni su

i vuku se kao senke, ali ne posustaju. Predahnu samo onda kad ih smrt pretekne pod nosilima. Tada sam Banijsce zavolela. I danas je dovoljno da neko kaže »Banijsac sam« pa da mu poverujem u sva dobra ovog sveta. Ulazimo u beli tunel tek progazenog i prokopanog snega, tog vernog druga visokog Prenja. Nigde nisam videla tako beo sneg. Sunce ga obasjalo pa svetluca kao da je belina posuta dragim kamenjem. U koloni imamo već puno tifusara. Njih ne nosimo. Hodaju, mada ih sagoreva temperatura i preko četrdeset stepeni. Grabe šakama sneg i gutaju. Čutim, ne branim.

Hoće li biti svemu ovome kraja? A kraja izgleda nema. Upadamo u petu ofanzivu. Sve se ponavlja. Avioni, bombardovanja, topovske granate, tifus, ranjenici, glad, umor do srži, golotinja, bosotinja i neprestana borba — deset na jednog. Hoće li se izdržati? Već i sama ne znam po koji put sebi postavljam takvo pitanje. Izmešali se ešeloni ranjenika i bolesnika. Mnogo nas je zgomilano na malom prostoru. Borci stalno, skoro trčeći, promiču čas gore, čas napred, pa natrag... Guramo se. Sudaramo. Neko iza nas gromoglasno viknu: »Brže, brže napred«, a istovremeno otpoče grmljavina i tresak eksplozije. Krenusmo nešto brže. Gazimo, hodamo, survavamo se niz strmu liticu klizavu i blatnjavu.

Sutjeska. Već je čujem. Nemirna. Nabujala. Tutnji. Vri. Klobuča kao da se svađa sa nekim. Pred nama novo iskušenje. Savladali smo Neretvu. Savladaćemo i tebe, Sutjesko! Za nas više prepreka nema. Nema ih do smrti! A ovde je sve smrt. Nemci koji stežu, gvožđe koje sipa i iz neba i iz zemlje, uzavrela reka koja nas čeka da nam daruje poslednji zagrljaj, tifus, glad... Sve, sve je podređeno smrti. Dosad smo je nebrojno puta susretali. Već je dobro poznajemo. Nije nas ni ovde iznenadila. Pa, ipak, odupiremo joj se uporno, tvrdoglavo, čudesno, nadljudski. Znamo mi, ostaće nas tu dobar broj, ali će biti i onih koji će doći do cilja. Slobodu krvavo otkupljujemo, ali ćemo joj izgraditi lovorov venac pobede. Preživeli neće i ne mogu zaboraviti one koji ostanu. Sa njima i u njima ostaje i deo nas samih, deo naše zajedničke snage i napora da se neprijatelj savlada.

Tu pred samom Sutjeskom hvata nas noć. Kišna. Mračna. U nama sakupljeno već mnogo bola. Tito je ranjen. Ruka mu je u zavoju, a bela marama oko vrata. Taj beli zavoj oko ruke Vrhovnog komandanta doživela sam kao višestruki simbol. Najpre kao simbol kolektivnog stradanja u onim teškim bitkama, stradanja svih učesnika — od borca do Vrhovnog komandanta, ali i kao simbol kolektivnog heroizma, heroizma svih učesnika — od borca do Vr-

hovnog komandanta. U prvi mah pomislila sam kako je to nečuvano da i sam Vrhovni komandant zadobije rane. Znala sam da je mogao izbeći te rane da se žurnije kretao napred, da nije sačekivao ranjenike. Kasnije sam saznala za njegove reči: »Ne mogu ni kao čovek, ni kao komunista, ni kao Vrhovni komandant doneti odluku da ostavim ranjenike«. Te reči ni ja ni bilo ko od ranjenika nije čuo, ali smo znali da on tako misli i oseća. I zato mi se taj zavoj oko ruke Vrhovnog komandanta učinio kao svojevrsan ukras — kao nenadmašan simbol humanosti naše borbe i revolucije. Pomisao da je i ON ranjiv, da može biti i gore, da... i grlo se steže. Misli se vraćaju na ono što se zbilo i što se moglo zbiti. Pa još ova mračna noć! Ni prst pred okom se ne vidi. Gubimo često vezu. Kolona se svaki čas prekida. Jedva uspostavljamo ponovnu vezu. Tako, u jednom momentu, nađoh se sama u pomrčini. Izgubih vezu. Batrgam se i mučim da iznađem vezu i priključim koloni. Ne smemo da se dozivamo, da vičemo. Neprijatelj je tu uz nas i na svakom koraku. Počinje da me hvata panika. Vikala bih, da se gora razleže. Vikala bih da rasteram strah, koji je sve snažniji i sve me više slama. Idem. Napred, levo, desno. Možda i nazad. Ne znam. Izgubila sam svaku orijentaciju. Preda mnom se sve izmešalo. Razgrćem rukama mokro šiblje u koje sam zapala. Pomažem se i grudima, jer tek pušteno šiblje iz ruku vraća se i šiba po licu, ne šiba već opeče. Ja žurim i sve ga hitrije i nespretnije razgrćem. Zamorila sam se. Disanje se ubrza, pa mi povremeno dah nestane. Zemlja poda mnom tutnji od eksplozija koje ni noću ne miruju. Gde sam? Da nisam na njihovoj teritoriji? Ponovo golem strah. I u kosti mi se već uvlači. Sakupljam svu snagu i koračam brzo, brže, sve brže kroz šiblje, kroz mrak, koji mi je oteo svaku orijentaciju. U jednom momentu malo zbunjena zastadoh. Kao iz dubine čujem ljudske glasove. Laknu mi. Nisam sama. Okrenuh se prema njima. A ako su Nemci? Noge mi pretrnuše. Zastadoh. Osluškujem. U ušima bubnji kao da neko lupa po dobošu. Glasovi se čas čuju, a čas gube. Laganim korakom sve sam im bliže. Opet osluškujem. Sad su glasovi razgovetniji. Po žagoru ocenjujem da su naši i smelije idem napred. Ka ljudima. Samo ne biti sam! Što pre! Ugledam vatricu koja stidljivo svetluca. Naši su. Mi već danima ne smemo ložiti vatru da se razigra i dobro nas ogreje. Ne smemo, da ne otkrijemo položaj. Kiša nas ovlažila, a šumska noć rashladila, pa podrhtavamo željni da se ogrejemo bar tim malim plamičkom. Naši su — pa smelije koraknem prema njima. Već i reči razaznajem. Dalmatinci! Dobih odjednom novu snagu i potrčah kao da me krila ponesoše. Oko vatre se pribilo desetak ljudi. Zgrčeni i povi-

jeni greju se. Pored njih stoji nekolicina, drže krupnog čoveka i rvu se sa njim. Hoće čovek u vatru, a oni ne daju. Prepoznaše me. »Evo doktorke! — viknu neko sa olakšanjem. Krupan čovek u raskopčanom šinjelu bivše žandarmerijske uniforme, sav razbarušen zastade i upre goruće zacaklele oči u mene. Kao da je nešto razumeo od onog što je rečeno. Možda je u tom momentu poverovao u spas. Jedan isto tako krupan Dalmatinac drži ga još uvek za mišicu i objašnjava mi: »Hoće u vatru, pa bog. Legne na nju i greje se. Hoće lepo tu pred nama da izgori... Ne možeš ga savladati!«! Dok slušam objašnjenje hvatam čoveka za ruke. Trese se u groznici. Za čudo umiri se, a neprestano me prati ukočenim pogledom i kao da nešto ispituje. Onaj drugi ga ostavi i prilazeći vatri dodaje: »Mislim da je Hercegovac. Da, Hercegovac je«. Pogledam, a odelo na grudima zaprljano i crno od gareži. Znači stvarno je skakao na vatru. Prođe me jeza, a bol u grudima hoće da udavi. Žao mi ga je. Ne ispuštajući njegove ruke iz svojih lagano ga vodim ka levoj strani vatre gde je slobodan jedan balvan. Krupna ljudina ide za mnom poslušno kao dete. Spustih ga na zemlju da legne. Njegovu torbicu napravljenju od šatorskog krila stavim mu pod glavu. Plamičak vatre obasja ga. Lep čovek. Plavušan. I breći su mu svetlosmeđi. Trese se. Povremeno kao da odskače, a rukama nešto hvata. Rukom mu prelazim preko čela i brišem znoj pomešan sa kapljicama sitne uporne kiše. Najzad se umiri i zaspao. I mene topli plamičak malo zagreja, omami, pa onako sedeći na balvanu zaspah pored »žace«, kako su ga ovi drugovi zvali. U praskozorje trže me komanda: »Pokret!«! Skočismo svi. Ovih dana komanda se mora izvršavati u tren. Svako oklevanje može biti kobno i može se skupo platiti. Već smo svi na nogama i spremni za pokret, samo se »žaca« ne diže. Sagnem se i povučem peš šinjela, sa kojim sam mu noćas prekrivala lice da ga sačuvam od kiše. U istom momentu glava mu se skotrlja i lice zari u zemlju. Rukom kojom ga dodirnuh prožme me jeza i hladnoća tela koje se ohladilo. Tifus ga je noćas odneo.

Nastavljam put sa Dalmatincima. Odjednom puče glas: »Poginuo Sava!« Nemoguće! Neću da prihvatim tu strašnu vest. Zar Sava Kovačević? Taj neustrašivi div. Kakvo je bilo to zrno koje je probilo njegovo čelično srce?! Ne, Sava nije mrtav! Gazim Sutjesku. Prelazim je sa mislima o Savi, koji je ostao tu gore iznad nas, da bdi dok poslednji borac ne pređe reku i ne izađe iz paklenog obruča.

I Sutjeska ostade za nama.